

խելագարութեան համեմատական թիւը մեծացել է 50%-ով աւելի արագ, քան թէ երկրի ազգաբնակչութիւնը: Սակայն կան պնդողներ, իբր թէ այս թւի մեծանալը առաջ է եկել պարզապէս նրանից, որ այժմ այդպիսի հիւանդներին աւելի խնամքով են ցուցակագրում, որ դրանցից տներում մնում են աւելի քչերը, դրանց մասին աւելի են հոգ տանում, քան թէ առաջ, և որ դրանք աւելի երկար են ապրում: Բայց չէ՞ որ այս սոսկ մի ենթադրութիւն է, և այն էլ քիչ հաւանական ենթադրութիւն, որովհետեւ ամենքն էլ լաւ գիտեն, որ մեր պոռնագէտները լցուած խելառանդներում անհնարին է հիւանդներին պատշաճաւոր կերպով բժշկել, իսկ դիւսաւոր-վիճակագրապետի տեղեկութիւններից երևում է, որ ալբ ապաստարաններում մահացութիւնը աւելի արագ է աճում, քան թէ խելագարների ընդհանուր թիւը. (7 տարուայ ընթացքում, 1888-ից մինչև 1895-ը, մահացութիւնը աճել է 25%): Չամբերի հանրագիտական բառարանի մէջ էլ հեղինակը միևնոյն եզրակացութեանն է գալիս: Նա ասում է, որ թէ վերցընելու լինենք խելագարութեան նոր դէպքերը, որ ամեն տարի ցուցակագրում են, կը գտնենք, որ վերջին 30 տարիների ընթացքում 10,000 մարդու միջից նոր խելագարողների թիւը մեծացել է 4,5-ից մինչև 6-ը (կամ 450-ից մինչև 600-ը մէկ միլիոնի միջից): Իսկ այս նշանակում է, որ խելագարների թիւը 30%-ով աւելի արագ էր շատանում, քան թէ շատանում էր ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, ուստի՝ պիտի իբրեւ անվիճելի ճշմարտութիւն ընդունենք, որ խելագարութիւնը մեր մէջ աւելի յաճախակի երևոյթ է դարձել:

խելագարութեան հետ սերտ կապ ունի ինքնասպանութիւնը, որը կասկած չը կայ՝ նոյնպէս սաստկացել է, ինչպէս ցոյց է տալիս՝ դիւսաւոր վիճակագրապետի հաշիւներից քաղած հետեւալ տախտակը:

Թւական- ներ	Ինքնասպանու- թեան դէպքե- ր՝ միլիոն բնակիչների միջից		Թւական- ներ	Ինքնասպանու- թեան դէպքե- ր՝ միլիոն բը- նակիչների մի- ջից	
1866—70 . . .	66,4		1881—85 . . .	73,8	
1871—75 . . .	66,0		1886—90 . . .	79,4	
1876—80 . . .	73,6		1891—95 . . .	88,6	

Դ-ը Ստրահանը իր «Ինքնասպանութիւնն ու խելագարու-
թիւնը» աշխատութեան մէջ պնդում է, որ ինքնասպանութիւն-

ների շատանաւն ու քչանալը որոշ չափով կապ ունի ապագայը-
նակութեան բարորութեան հետ», և որ մայր ցամաքի հեղի-
նակներէն շատերը ապացուցել են, որ «ինքնաապահութիւնից
ստացւած մահացութիւնը աճում է և պակասում է հացի
դնի փոփոխութեան հետ»։ Առաջին միտքը անպայման ճշմա-
րիտ է, իսկ վերջինը բոլորովին սխալ։ Վերեւ տախտակի մէջ
բերած ամբողջ ժամանակամիջոցում ցորենի դինը 50 շիւ. 9
պենսից 1859—66 թ. թ. բնկել է մինչև 32 շիւ. 10 պենս
1889—91 թ. թ. հացի դինը մեծ նշանակութիւն չ'ունի, եթէ
կեանքի պայմանները այնպէս են, որ մարդիկ բոլորովին մի-
ջոցներ չ'ունեն ուտելու բան գնելու։ Խեղադրութիւնն ու
ինքնաապահութիւնը նշանաւոր կերպով չքաւորութեան կամ
չքաւորութիւնից ունեցած երկիւղի արդիւնքն է, որպէս ցոյց
են տալիս ստատիստիկան քննութիւնների տարեկան հաշիւ-
ները։

Մի ուրիշ ապացոյց, որ ժողովրդի առողջութիւնը վատա-
ցել է կեանքի անկանոն և փաստակար պայմաններից, որոնց
մէջ ապրում են միլիոնաւոր մարդիկ, տալիս է այն հանգա-
մանքը, որ վերջին 35 տարիների ընթացքում անբնդհատ շա-
տացել են թէ վաղաժամ ծննդաբերութիւնները և թէ կենդանի
մնացած երեխաների մարմնական թերութիւնները։ Ներքե
բերած տախտակը ցոյց է տալիս վաղաժամ ծնուածների և մար-
մընական պակասութիւն ունեցողների թիւը 1,000 ծնունդների
հետ համեմատած և վերցրւած է գլխաւոր-վիճակադրապետի
58-րդ տարեկան հաշիւից։

Թւականներ	Վաղաժամ ծնուածներ	Մարմնական թերութիւն ու- նեցողներ
1861—65	11,19	1,76
1866—70	11,50	1,84
1871—75	12,60	1,85
1876—80	13,38	2,39
1881—85	14,18	3,23
1886—90	16,15	3,39
1891—95	18,42	3,87

Այս տախտակի ամենաչարագուշակ գծերն են նախ՝ թը-
ւերի անընդհատ մեծանալը, որը մի ապացոյց է թէ մի մշտա-
կան և շարունակ սաստկացող պատճառ է ներդրուում, և ա-
պա՝ թւերի աւելի արագ մեծանալը այդ ժամանակամիջոցի

վերջին կէսում, որը նոյնպէս ապացոյց է, որ պայմանները հետըհետէ աւելի և աւելի վատանում են:

Սովորաբար կարծում են, որ արբեցողութիւնը մեզ մօտ նշանաւոր կերպով պակասել է, և այս բանը անկասկած ճշմարիտ է, եթէ համեմատելու լինենք ներկայ դարի առաջին ժամանակների հետ: Բայց եթէ առնելու լինենք սովորութիւն դարձած արբեցողութիւնը, որը մահով է վերջանում, գլխաւոր-վիճակադրապետի հաշիւները ցոյց են տալիս մեզ, որ վերջին երեսուն տարիների ընթացքում արբեցողութիւնը իսկապէս սաստկացել է հետեւալ կերպով.

Թւական- ներ	Տղամար- դիկ	Կանայք	Մահացութիւն ար- բեցողութիւնից և սակտակ ջերմաստից՝ մէկ միլլիոն մարդը- կանց միջից
1861 - 65 —	—	—	41,6
1866—70 —	—	—	35,4
1871—75 —	—	—	37,6
1876—80 60,1	24	—	42,2
1881—85 66,6	31	—	48,0
1886—90 73,6	39,2	—	55,4
1891—95 86,6	50,2	—	68,2

Այստեղ մենք տեսնում ենք, որ թւերի մեծանալը մի փոքր աւելի ուշ է սկսւում, բայց դրա փոխարէն այդ չարիքը վերջին 15 տարիների ընթացքում սաստկացող արագութեամբ է զարգանում: Վերջին 20 տարիների համար տղամարդկանց և կանանց մահացութիւնը առանձին-առանձին ենք ցոյց տուել և տեսնում ենք, որ արբեցողութիւնից առաջացած մահացութիւնը կանանց մէջ չափացանց արագ է աճում: Մինչդեռ տղամարդկանց մահացութիւնը քսան տարուայ մէջ գրեթէ 50% է աւելացել, կանանց մահացութիւնը աւելացել է աւելի քան 100%: Ալկոհոլեան թունաւորում առաջացնող պատճառները բազմատեսակ են, բայց ոչ ոք չի հերքի, որ վերև բերուած իրողութիւնները ցոյց են տալիս, թէ մեր հասարակական կեանքի պայմանների մէջ կան լուրջ պակասութիւններ և որ չարիքը օրէցօր արագ զարգանում է:

Բացի վերև բերուած նշաններից, կայ այլևս մէկ նշան մեր հասարակութեան բարոյական անկման: Նրանք, որոնք

ընդհանուր, ազգային կրթութիւնն են պահանջում, ի միջի այլ պատճառարանութիւններէ բերում են և այն, իբրեւ կրթութիւնը անշուշտ պակասեցնում է ոճիրներէ թիւը: Բայց չե՞ր բերա Սպենսերը ասում է, որ մի այդպիսի երեւոյթ կրթութիւնը չէ կարող առաջացնել, որ մտքի զարգացումը չէ կարող որեւէ ազդեցութիւն ունենալ ոճիրներէ թիւի վրայ, թէև կարող է ազդել այս ոճիրներէ բնատրուրթեան վրայ: Թւում է ինձ, թէ Սպենսերը իրաւացի է: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ արդէն փոխուել են ոճրագործների գաղափարութիւնը, պատիժների տեսակները, քրէական օրէնքներն ու գաղափարութեան եղանակը, իհարկէ՝ դուռար չէ այնպիսի թւեր ստանալ, որոնք ցոյց են տալիս, իբրեւ ոճրագործութիւնը պակասել է. այդպէս են անում կառավարութեան պաշտօնեաները, որոնք չեն կամենում այն փաստն ընդունել, որ մեր պատժական սխառեմը ոչ ոքի չէ ուղղում: Բայց մի պարտն, որը իր ամբողջ կեանքում մօտիկ է կանգնած եղել բանտերին և բանտարկեալներին և լրջօրէն ուսումնասիրել է այս հարցը իր ամբողջութեամբ, ուրիշ եղբակացութիւնների է գալիս:

Վանդալորտի բանտի քահանայ Մորրիսոնը ասում է, թէ ուշի ուշով ուսումնասիրելով վերջին երեսուն տարիների վիճակագրական տեղեկութիւնները և ուղղելով այդ թիւը՝ բանտային կեանքի մէջ արուած վերոյիշեալ փոփոխութիւնների համեմատ,—պէտք է բոլորովին ապացուցուած համարել այն միտքը, թէ ոճիրները աւելացել են և այն էլ՝ աւելի արագ, քան թէ աւելացել է ազգաբնակչութիւնը նոյն ժամանակամիջոցում: Այս եղբակացութիւնը նա համարում է այնքան համաձայն ճշմարտութեանը, որքան այդ թիւը է տալիս բանտային և քրէական վիճակագրութիւնը: Նրա հետազօտութիւնների արդիւնքն է հետեւեալ տախտակը.

Թւական- ներ	Բանտերի բնա- կիւններ	Ուղղիչ ապաս- տաններում և արհեստա- նոցներում	
			Ընդամենը
1860—69	127,690	6,834	134,524
1870—79	154,145	17,394	171,539
1880—89	170,827	25,505	196,332

Այստեղ տեսնում ենք, որ համեմատելով առաջին և վերջին տասնամեակները՝ ունենք մօտ 47%—ի յաւելում, մինչդեռ քսան տարուայ ընթացքում, 1365-ից մինչև 1884 թ., ազգա-

քնակութիւնը աճել է 30%-ից մի փոքր պակաս: Հեղինակը այս երևոյթը վերագրում է մեր մեծ քաղաքների ազգաբնակչութեան անընդհատ շատանալուն, որի շնորհիւ մի տեղ են հասնում թէ՛ ոճրագործները և թէ՛ նրանց զոհերը, իսկ այդ համախմբումն և ոճիր գործելու յարմարութիւնն ու հեշտութիւնը բաղմացնում են ոճրագործների թիւը: Այս պատճառների վրայ պէտք է աւելացնել գոյութեան կուրի հետզհետէ սաստկացող դժուարութիւնն ու մեր անգութ, անբարոյականացող բանտային սիստեմը, և այն ժամանակ պարզ կը լինի, որ այս ամեն հանդամանքների մէջ ուղղակի անհնարին է, որ մէկ անգամ պատահմամբ ոճիր գործածը երբեք մի կտոր հաց աշխատէ ազնիւ վաստակով:

Վերջացնելով այս համառօտ նկարագրութիւնը, որի մէջ փորձեցի ցոյց տալ գոյութեան կուրի և հարստութեան անխուսափելի հետեանքները ժամանակակից ընկերական պայմանների մէջ, առանձին ուշադրութիւն եմ դարձնում այն իրողութեան վրայ, որ այս բոլոր ապարախտ երևոյթները առաջ են գալիս մօտաւորապէս միևնոյն պատճառներից: Սոսկալի աղքատութեան և չքաւորութեան սաստկանալը ակներև է: Ակներև է նոյնպէս, որ այդ աղքատութիւնն ու չքաւորութիւնը աւելի արագ է աճում, քան թէ ազգաբնակչութիւնը: Բայց երբ միևնոյն ժամանակ տեսնում ենք, որ այդ երևոյթի հետ միաժամանակ և զուգընթացաբար շատանում են խելագարութիւնները, ինքնասպանութիւնները, արբեցողութիւնից առաջացած մահուան դէպքերը, վաղաժամ ծննդաբերութիւնները, բընական մարմնական թերութիւնները և ոճրագործութիւնները,—այն ժամանակ անկարելի է այս երկու երևոյթներից մէկը—աղքատութիւնը՝ չը համարել միևսի—այդ բոլոր չարիքների պատճառ, որովհետև այդչափ բաղմաթիւ, բոլորովին տարբեր փաստերի պատահական զուգադիպութիւնը վերին աստիճանի անհաւանական է:

Բայց վերև բերուած փաստերից և տախտակներից կարելի մի ուրիշ եզրափակութիւն էլ անել: Եթէ մենք աչքի անցնենք հասարակական հիմնարկութիւնների (ապաստանների, հիւանդանոցների, բանտերի և այլն) մէջ տեղի ունեցած մահուան դէպքերի տախտակը, կը տեսնենք, որ այդ մահացութիւնը ոչ միայն շարունակ աւելանում է ամեն հինգամեակում, այլև վերջին տարիներս աւելի արագ է մեծանում, քան թէ առաջ: Բաժանելով այդ ժամանակաշրջանը երկու հաւասար մասերի, կը գտնենք, որ դրա առաջին կէսում մահացութիւնը մեծացել է 21%-ով կամ միևնոյն է՝ թէ մէկ հինգերորդականով, մինչդեռ

Երկրորդ կէտում մեծացել է 26⁰/₁₀₀-ով կամ աւելի քան մէկ քա-
նորդով: Իսկ ինքնատարանութիւնների, վաղաժամ ծննդաբերու-
թիւնների, բնական թերութիւնների և հարբեցողութիւնից ա-
ռաջացած մահերի տախտակները ցոյց են տալիս նոյնպէս, որ
մահացութիւնը աւելի արագ է մեծանում նոյն ժամանակաշրջ-
անի երկրորդ կէտում: Այս բանից տեսել եւ երևում է, որ
Երկրորդ տեսակ երեոյթները կախում ունեն առաջին տեսակ
երեոյթներից (ազդատութիւնից):

Մեծ-Բրիտանիայի ազդարնակութեան նիւթական անկու-
մը տաղարկւում է նոյնպէս անհատական հարստութեան շա-
տանալովը: Պետական եկամուտների հաշիւից երևում է, որ այդ
հարստութիւնը հետադեմ աւելացել է երեք յաջորդական տասնե-
հինգամեակներում հետեւեալ կերպով.

Թւականեր

Պետական եկամուտ աւելա-
նալը տոկոսներով

1850—65	64,6
1865—80	68,6
1881—96	62,4

Այս թւերը վերաբերում են Անգլիային և Իրլանդիային
և համապատասխանում են Լոնդոնի Սիրիի (Միջնաթաղի) տա-
րեկան շրջանառութեան աւելանալուն, որը, ինչպէս վերե յի-
շեցինք, City Press թերթի աշխատակիցներից մէկը համարում
է մեր «առեւտրական առաջագիմութեան» նշան:

Այստեղ ուղղակի հաստատում է, որ «աղքատութիւնը
մեծանում է հարստութեան մեծանալովը», այն սկզբունքը, որը
Հենրի Զորջը իր «Առաջագիմութիւնն ու աղքատութիւնը»
գրքի մէջ ժամանակակից ընկերական սխառմի հիմքն է ընդու-
նում և որը այնպէս կատարի կերպով բաց էր ասում, որպէս
մի վերին աստիճանի անհիմն և ճշմարտութեանը հակասող
միտք: Այդ երկու հակադիր երեոյթների կապը պարզ ապա-
ցուցւում է վերե բերուած փաստերով և թւերով, իսկ որ այդ
կապը պատահական չէ, երևում է նրանից, որ թէ աղքատու-
թիւնը և թէ հարստութիւնը ոչ միայն միաժամանակ զուգըն-
թացաբար աւելանում են, այլև աւելանում են միատեսակ
արագութեամբ, և ապա նրանից, որ ժողովրդական անկման
չորս ուրիշ նշաններն էլ—ինքնասպանութիւնը, վաղաժամ ծը-
նընդաբերութիւնը, մարմնական թերութիւններն ու արբեցո-
ղութիւնից առաջացած մահը,—որոնք առաջ են գալիս կամ աղ-

քատութիւնից կամ աղքատութեան երկիւղից և կամ հարստութեան անհաստատ և փոփոխական լինելուց՝ նոյնպէս աւելանում են նոյն ուղղութեամբ և արագութեամբ:

Արդէն տեսանք, որ Հեկսլիի կարծիքով, բոլոր նկարագրուած սարսափելի ընկերական չարիքները ժամանակակից «հասարակութեան կազմակերպութեան» պտուղներ են: Հանգուցեալ պրոֆ. Կէրնեսը նոյն կարծիքի էր. Ֆրեդերիկ Հարրիսոնը դեռ 1886 թ. ասում էր, որ հարստութեան իսկական արտադրիչների կացութիւնը իր օրով մի նախատինք էր ժամանակակից հասարակութեան համար.— բայց չէ՞ որ այնուհետեւ այդ կացութիւնը աւելի ևս վատթարացել է և մեր բոլոր մեծ իմաստասէրներից ու բանաստեղծներից շարունակ դատապարտուել է: Պատմաբան Կարլէյլը բարձրաձայն բողոքում էր հասարակութեան անարդարութեան դէմ, թէ և այնուամենայնիւ որոշակի մատնացոյց չէր անում, թէ ինչ միջոցներով կարելի է այդ կազմակերպութիւնն ուղղել: Փիլիսոփայ Ռեօսկինն աւելի պարզ հասկանում էր, որ անհրաժեշտ են արմատական փոփոխութիւններ մեր հասարակութեան մէջ և որոշակի ու իմ կարծիքով՝ ճիշտ ցոյց էր տալիս, թէ որոնք պէտք է լինեն առաջին քայլերը այդ ուղղութեամբ: Բանաստեղծ Տեննիսոնը հարցնում է.

«Լաւ է արդեօք, որ կանգնած ենք Գիտութեան բարձունքի վրայ՝ Դարերի փառքով սքողուած,

Իսկ քաղաքացիների սիրտն ու միտքը թթւում, բորբոսնում են քաղաքների տղմի մէջ»:

Ջոն Ստիւարտ Միլլը վաղուց նախազգուշացնում էր, որ երբ գործ ունենք մեծամեծ չարիքների հետ, փոքրիկ միջոցները գոնէ փոքրիկ հետեանքներ առաջացնելու փոխարէն՝ բոլորովին ոչ մի ներգործութիւն չեն ունենում: Նոյնն ասում է Լովելն իր գեղեցիկ ոտնաւորներից մէկի մէջ.

«Նոր պարագաները նոր պարտականութիւններ են ծնեցնում.— ժամանակը պակասաւոր է դարձնում հին բարիքը: Ով կամենում է ճշմարտութեան հետ ընթանալ, պէտք է անդադար առաջ դիմէ: Տես, առջկներս փայլում են նրա խարոյկները. մենք պէտք է լինենք նրա ուխտաւորները: Դէհ, առաջաստաւորենք մեր շոգենաւը և շտապենք դէպ առաջ, ձմրան ծովի կտաղի ալիքներով: Չէ կարելի Ապագայի դռները բանալ Անցեալի արինաթաթախ բանալիներով»:

Իսկ մենք միայն հէնց սրանով էինք զբաղուած մի ամբողջ դար—սպեղանիի կարկատաններ էինք դնում մեր աչքի առջև բացօթող հասարակական վէրքերի վրայ: Այդ է պատճառը, որ հէնց որ ազատոււմ էինք մէկ հիւանդութեան նշաններից, ար-

դէն նոր հիւանդութիւնն էր երեան գալիս, կամ հինը բացուած էր մի ուրիշ տեղ տալի վատթար կողմերով: Իրերի այս գը-
րութիւնը պիտի համարուի ասանկիւններոյ հարիւրամեակիս
ամենագարհուրելի և բոլորովին անմեկնելի թերութիւններէ
մէկը: Ինչո՞վ բացատրենք, որ այս գարի վերջերում մեր երկու
քաղաքական կուսակցութիւններին պատկանող օրէնսդիրներն
ու պետական գործիչները, թէ սոցաամբիւսները և թէ պահպա-
նողականները, որոնք հերթով կառավարում էին մեր երկիրը,
ոչ մի կերպ չեն ուղեցել խոտոտմանուէլ, որ կարող է որեւէ
խեղձական չարիք տաքանալ հարստութեան բաշխման ժամա-
նակակից եղանակներէ: Մեր կառավարող շրջանները ոչ մի
էական ճար չը հնարեցին, ոչ մի արմատական միջոց ձեռք հառան-
ներանք շարունակ գրադուած են եղել՝ առանձին-առանձին ու-
սումնասիրելով բանուր դատակարգը մաշող ամեն մի չարիք,
և այսօր էլ չեն գաղաբում չնչին ղեղեր գրկուց, որոնք եր-
բէք չեն բարելաւել, երբէք չեն էլ կարող բարելաւել ամբողջ
ժողովրդի կացութիւնը: Նրանք մինչև այժմ էլ հաւատում են,
թէ սոցապայ բարօրութեան դաները կարելի է բանալ «վնցեա-
լի արհեստթաթախ բանալիներով»):

XXI

ՆԵՐՍԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄԸ:—ՆՁՐԸՓԵԿՈՒԹԻՒՆ

Հարստութեանը տիրանալու ձգտումը և այս ձգտման
տիրալի հետեանքները, որպէս ցոյց տուինք նախորդ գլխի
մէջ, առաջացրել է բնական մթերքների թեթեամիտ յափշտա-
կութիւն—մի չարիք, որը աւելի ևս տիրալի է, որովհետև ա-
ւելի ևս անուղղելի է: Ներկայումս ոչ միայն անհետացել են
աշխարհիս երեսից այն վիթխարի անտառները, որոնց բնու-
թիւնը բուսցրել էր հարիւրաւոր տարիների ընթացքում, այլև
երկրիս բոլոր հանքային դանձերը, որոնք անհափ երկարատե
ժամանակամիջոցների և երկրաբանական փոփոխութիւնների
դանդաղ դործ են, արդէն սպառուել են կամ դեռևս սպառում

*) Սովոր չեմ գտապարտել որեւէ չարիք և միևնոյն ժամանակ ոչ մի
ճար ցոյց չը տալ նրա դէմ: Բայց ներկայ աշխատութեանս մէջ իմ զծագրած
շրջանակից դուրս եկած կը լինէի, եթէ այստեղ մանրամասնաբար օկսէի խո-
սել այս հարցի մասին: Անոտամենայնիս այս առիթով մի քանի առաջաբեկու-
թիւններ և ցուցմունքներ եմ անում ներկայ զբօրի «Յետ-զբութեան» գլխի մէջ:

են այնպիսի ծաւալով, որպիսի ծաւալով երբէք չեն սպառուել մարդկային պատմութեան բոլոր նախորդ շրջաններում:

Անգլիայում՝ ամեն տարի արտասահման հանուող քարածուխի արժէքը մեծացել է 3-ից մինչև 16 միլլիոն ֆունտ ստերլինգ, իսկ արտահանուող քարածուխի քանակութիւնը այժմ հասել է մօտ 2 միլլիարդ փութի: Առաջին անհրաժեշտ պիտոյքներէց մէկի այս անընդհատ սպառումը օգուտ է բերում ամբողջովին խոշոր հանքատէրերին և դրամատէրերին, մինչդեռ մեր ժողովրդի միլլիոնաւոր մարդիկ ապրում են ետին չքաւորութեան մէջ, զրկուած են կեանքի ամենահասարակ յարմարութիւններից, և նոյնիսկ շատերը մեռնում են այն կենսատուտաքութեան պակասութիւնից, որ կարող է տալ քարածուխը: Քարածուխի մի անազին քանակութիւն գործ է ածւում նոյնպէս արտահանուող երկաթի արդիւնաբերութեան մէջ. ամեն տարի այս բանի համար գործ է ածւում մօտ 120 միլլիոն փութ: Եթէ հասարակութիւնը խելացի կազմակերպութիւն ունենար, նախ և առաջ հող կը տարուէր, որ երկրի բոլոր ընտանիքները ունենային բաւականաչափ քարածուխ, և այնուհետև միայն թոյլ կը տրուէր մնացորդը արտահանել, իսկ եթէ մեր հասարակական կազմակերպութիւնը այժմեանից աւելի բարոյական լինէր, երկու դիտողութիւն բաւական կը լինէր, որպէսզի բոլորովին արդեւուէր այդ մթերքի արտահանութիւնը: Առաջին դիտողութիւնն այն է, որ մենք լուրջ պարտականութիւններ ունենք ապագայ սերունդների առաջ և ոչ մի իրաւունք չ'ունենք առանց ծայրայեղ անհրաժեշտութեան պակասեցնելու բնութեան այն մթերքները, որ ինքներս չենք կարող վերարտադրել. երկրորդ դիտողութիւնն այն է, որ քարածուխի և երկաթի արդիւնաբերութիւնները, որոնք մանաւանդ դժուար և անխորժ են բանւորների համար և փչացնում են արգաւանդ հողի մեծ-մեծ տարածութիւններ ու նրսեմացնում են բնութեան գեղեցկութիւնները,—պէտք է սահմանափակուեն միայն այնքանով, որքան անպայման անհրաժեշտ է մեր երկրի սեփական պէտքերի համար:

Ամերիկայում և մի քանի այլ երկիրներում նոյնպէս անօգուտ և անխնայ կերպով վատնւում է նաւթն ու բնական գազը, որից անազին հարստութիւններ են դիզում մասնաւոր անհատները, մինչդեռ ամբողջ ժողովրդի դրութիւնը չէ բարեփոխւում նկատելի կերպով: Ոսք չը կայ, հրաշալի բան է նաւթի լուսաւորութիւնը, բայց այդ՝ արդէն յարմարութիւն է, կոմֆորտ է, ոչ թէ անհրաժեշտութիւն, պէտք, և երկրորդական բան կը մնայ, մինչև որ ամենքն էլ չեն ունենայ բաւա-

կանաչափ կերակուր, հազուադէպ, ստաբիլութիւն, բնակարան, մաքուր ջուր և օդ, այսինքն՝ այն ամենը, ինչ որ կազմում է կեանքի անպայման անհրաժեշտութիւն և ինչ որ ժամանակակից բարբարոսութեան պայմաններին մէջ միլիոնաւոր անմեղ մարդիկ չեն կարող ստանալ: Այս պէպերում մենք, գլխիւներին և փարսեցիներին պէս, տառանորդ ենք տալիս անանուխից և չամանից, իսկ օրէնքի էական պատւերները արեւմտաբնու մենք:

Շատ տեսակէտներով նոյնչափ կորստաբեր է և «ոսկէ տնիզը», որ տարածուած է Կալիֆորնիայում, Աւստրալիայում, Հարաւային Աֆրիկայում և ուրիշ երկիրներում, ուր ոսկին տառա է: Այստեղ առաջ եկան, թէև այլ ճանապարհներով, ոչ պակաս ֆրաստկար երեւոյթներ, քան թէ իսպանացոյց օրով Մեքսիկայում և Պերուում չորս հարիւր տարի մեղինից առաջ: Արագ-արագ գիշւում են ահապին հարստութիւններ, արագ շատանում է ազգայնակութիւնը, բայց դրա հետ միաժամանակ բուսնում են և մեծ քաղաքները, անխուսափելի չքաւորութիւնով, արտաներով, նեղուածքութիւնով և նոյն տեսակ սովածութիւնով, ինչ որ նկատուած է Հին Աշխարհի երկիրներում: Որպէս և ամեն տեղ, այստեղ էլ այդ ոսկեմոլութիւնը փշաջնում է գետինը և բնութեան գեղեցկութիւնները, ծածկելով երկրի մակերեսովը հանքի անպէտք մնացորդների կոյտերով, հեղեղելով արգասանդ ցածրահարկութիւնները՝ ոսկու լուսնալուց մնացած կեղտոտ ջրերով: Ոսկեհան ազգաբնակչութեան շատանալովը՝ աւելի շատ մտեղէն կերակրի պահանջ է առաջանում. մինչդեռ Կալիֆորնիայում, Աւստրալիայում և Հարաւային Աֆրիկայում բնական արօտատեղիները ոչնչանում են, և յաճախ նրանց փոխարինում են՝ ազրակոյտերով և ագեղ ու անասունների կերի համար անպէտք բոյսերով ծածկուած տարածութիւնները:

Յայտնի է նոյնպէս, որ ոսկի փնտրողների միատեղ հաւաքուելը առաջացրել է ահագին հասարակական չարիք, ամեն տեսակ յանցանքների դուռը լայն բանալով և զարգացնելով արբեցողութիւն, թղթամոլութիւն և մարդասպանութիւն երբեք չը տեսնուած չափերով: Որպէս առաջ, երբ առանձին անհատները ոսկի էին ստանում լուանալով ոսկերեք աւազը, նոյնպէս և այժմ, երբ մեծ ընկերութիւնները հանում են ոսկին կվարցային ամուր շերտերից, — այս պարագմունքը մի մոլի խաղ է կամ սպեկուլացիա. մինչդեռ մի քանիսը արագ հարստանում են, միւսները բոլորովին քանդուած, սնանկանում են, իսկ այս միայն աւելի է բորբոքում խաղի մոլութիւնը և աւե-

լի է թուլացնում կամ անդուր դարձնում ուրիշ պարապմունքները, որոնցով իսկական հարստութիւնն է ձեռք բերւում հանգիստ, տոկուն և հաշիւների վրայ հիմնուած աշխատանքի օգնութեամբ: Երբէք չը պէտք է մոռանալ, որ ոսկի փնտրելու և և հանելու վրայ գործադրուած ահագին մարդկային աշխատանքը,—բոլոր այդ շոգենաւերը, որոնք հազարաւոր հետախոյզներ, հանքահաններ և մոլի դրամատէրեր են տեղափոխւում և այդ մարդկանց գործածած մեքենաները, գործիքները և ամեն տեսակ պիտոյքներն են փոխադրում, նրանց տները, կերակուրը, հագուստը, ամեն տեսակ խմիչքների անթիւ անհամար տակաւները,—այս ամենը, հասարակութեան իսկական բարօրութեան տեսակէտից, անպայման կերպով անօգուտ կոչւած աշխատանք է: Ոսկին հարստութիւն չէ. նա կեանքի առաջին անհրաժեշտ պիտոյքներից մէկը չէ, նոյնիսկ կեանքի փարթամութեան իր չէ բառի բուն նշանակութեամբ: Նա երկու հպատակների է ծառայում. նախ՝ նա անհրաժեշտ ապրանքների փոխանակութեան միջնորդ իր է և ապա՝ նա գործ է ածւում զանազան արուեստների մէջ, որպէս նիւթ, գլխաւորապէս որպէս զարդ կամ որպէս հարստութեան արտաքին նշան: Անվիճելի ճշմարտութիւն է, որ ոսկի արդիւնաբերողների արտադրած ամբողջ հարստութիւնը միայն երևութային, խարուսիկ հարստութիւն է: Խնջքան աւելի շատ մարդ է պարապուած ազգաբնակչութեան միջից՝ ոսկու արդիւնաբերութեամբ, այնքան աւելի քիչ մարդ է մնում իսկական հարստութիւն—այն է՝—կերակուր, բնակարան, վառելիք, ճանապարհներ, մեքենաներ և կեանքի յարմարութեանց, կամֆորտի և խելացի փարթամութեան անթիւ անհամար իրեր արտադրելու համար: Եւ այդ պատճառով, ինչ էլ որ արտաքուստ երևար, այնուամենայնիւ ոսկու արդիւնաբերութիւնը երկիրը աւելի աղքատ է դարձնում և միևնոյն ժամանակ, նոր ասպարէզ բանալով դրամազլուխ տեղաւորելու և սպեկուլացիաներ անելու համար,—նպաստում է միայն երկրի նոյն աղքատութեան մէջ մնալուն և այդպիսով աւելի է տարածում այն սովածութիւնը, չքաւորութիւնն ու յանցանքները, որոնք, որպէս մենք սրանից առաջ տեսանք, մեր դարի վերջերում քանի գնում՝ անընդհատ մեծանում են:

Գետնի մէջ ծածկուած հանքային հարստութիւնների արտահանումը, որից միայն մասնաւոր մարդիկ են հարստանում, իսկ ազգային մեծամասնութիւնը ուղղակի վնասւում է, միմիայն մի մասն է կազմում այն վնասի, որ հասցնում ենք մեր ետնորդներին «հողի կողոպտմամբ»: Անդրադարձային եր-

կիրներում կարելի էր լինէր բազմացնել թանկագին բոյսերի շատ տեսակները, այնպէս որ տեղացիների աժան աշխատանքից օգտուելով՝ և բոլորական ազարակաւ երբ կը կարողանային ահապին օգուտներ ստանալ, Բայց այստեղ էլ շատով հարստանալու տենչը յաճախ խորատկում է ազարակաւ երբի բոլոր յոյսերը: Մշկահոտ ծառեր մի քանի տարի բազմացնում էին Մինդապուրում և Պենանդում, բայց որովհետեւ մասաղ ծառերը անկում էին բաց տեղերում, կիզիչ արեւի տակ, և ոչ թէ ստուերում և մեծահասակ անտառային ծառերի հովանու տակ, ինչպէս նրանք բուսնում են բնական պայմանների մէջ, այդ մշկահոտ ծառերը նիհարացան և զաղարեցին պտուղ բերելուց: Յետոյ սկսեցին սուրճի ազարակներ շատացնել Յէյլանում և այլ տեղերում, բայց այստեղ էլ նախ և առաջ ոչնչացրին կուսական անտառները և այսպիսով բոլորովին կերպարանափոխեցին բնական պայմանները, այնպէս որ մասաղ ծառերի աճելութեանը նպաստելու համար հարկ եղաւ արհեստական պարարտացման գիմել: Շուտով սուրճի ծառերի վրայ երեացին հիւանդութիւններ, վնասակար ճիւղներ, և վերջիվերջոյ ստիպուեցին ձեռք վերցնել սուրճի ազարակներից և փոխաբէնր անկել թէյի ծառեր, որոնք այժմ ահապին տարածութիւն են բռնում Յէյլանում և Հնդկաստանում: Բայց սարերի լանջերին անտառների ոչնչացումը սուրճի ազարակներ բազմացնելու համար՝ պատճառել է երկրին յարատեւ և շատ նշանաւոր վնաս: Հազարաւոր տարիների ընթացքում ժայռերի զանազալ քայքայումից առաջացած և անտառային ծառի փտումից սեւահող դարձած գետինը զրկուել է խիտ բուսական ծածկից և արագ սրբուել է անդրազարծային անձրեւներից, և այժմ մնացել են միայն մերկ ժայռեր ու անպայման անպտուղ կաւ: Գետինն նախկին արգաւանդութիւնը վերադարձնելու համար հարկաւոր կը լինեն հարիւրաւոր, դուցէ և հազարաւոր տարիներ: Այն աւերմունքները, որ մի ժամանակ անում էին հին և միջին դարերի բռնակալները աշխարհակալական նպատակներով կամ վրէժխնդրութիւնից զրդուած, կրկնում են մեր օրերում հարստութիւնների անյագ տենչից: Ներկայումս վերանորոգուել է նոյնպէս աշխարհակալական ոգին և նոր երկիրներ գրաւելու փափագը, որ այնքան յատուկ էր հին քաղաքակրթութիւններին, երբ պատերազմներ էին սկսում գերիներ ձեռք բերելու, նուաճուածների վրայ հարկեր դնելու և ահապին կալուածքներ յափշտակելու համար, որպէսզի կառավարող դասակարգը կարողանայ ապրել անսպառ փարթամութեան մէջ: Մեծ և ւրոպական պետութիւնները անընդհատ կռիւներ են մղում միմեանց դէմ, աշխա-

տելով իրար մէջ բաժանել ամբողջ Աֆրիկան, որպէսզի գործելու ասպարէզ բաց անեն իրանց ազգաբնակութեան ամենաեռանդուն մասի համար և ընդարձակեն իրանց առևտուրը: Սրանից առաջ է գալիս այն, որ ահագին քանակութեամբ ոգելից խմիչքներ և վառօդ է վաճառուում, շատ արիւն է թափուում—որովհետև տեղացիները ինչպէս կարող են՝ պաշտպանում են իրանց հողերն ու ստացուածքը—թէ սև (բնիկ) և թէ սպիտակ (եկտր) ազգաբնակութիւնները սաստիկ անբարոյականանում են, և վերջապէս՝ նուաճուած տեղական ցեղերը դառնում են նոր տեսակի ստրուկներ: Համեմատելով անգլիացիների վարմունքը իսպանացիների վարմունքի հետ, Վեստ-Ինդիայում, Մեքսիկայում և Պերուում և ինկաւտի առնելով երկու ցեղերի բնաւորութիւնների և հասարակական կարծիքների մէջ եղած տարբերութիւնը, դժուար է ասել, որն է նրանցից աւելի վատ: Թէ սրանց և թէ նրանց պատերազմների նպատակն էր հարստանալ, հողեր գրաւել և ուզածի պէս օգտուել տեղացիների հարստութիւններից, և թէ և իսպանացիք իբնէ անգլիացիներից աւելի դաժան էին և աւելի խտրութիւն չէին դնում միջոցների մէջ, սակայն հետևանքները թէ այստեղ և թէ այնտեղ միևնոյն էին: Երկու դէպքերումն էլ յաղթողները նուաճում էին երկիրը, գրաւում և կառավարում էին նրան առանց որևէ բանից քաշուելու, նուաճողների օգուտը աչքի առաջ չ'ունենալով և ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձնելով յաղթուածների զգացմունքների կամ նիւթական բարօրութեան վրայ: Եթէ իսպանացիք ոչնչացնում էին տեղացիներին Վեստ-Ինդիայում, մենք նոյնն էինք անում Տասմանիայում և գրեթէ նոյնը իսպաղ Աւստրալիայում: Բայց ապագայ պատմագիրը մատնացոյց կ'անի երկու կէտ, որոնց մէջ իսպանացիք մեզանից բարձր էին կանգնած: Նախևառաջ՝ նրանք հաւատում էին, որ ճշմարիտ ծառայում են Աստծուն՝ տեղացիներին քրիստոնեայ դարձնելով նոյնիսկ զէնքի օգնութեամբ, և այս մի անկեղծ հաւատ էր, որով ներշնչուած էին թէ հոգևորականները և թէ նուաճողները և ոչ թէ մի արտաքին երեսպաշտութիւն, ինչպէս մենք է, քանի որ մենք մեր գործերը միայն քօղարկում ենք «քաղաքակրթութեան բարիքներ» մտցնելու ցանկութիւնով: Միև կողմից ինչ են մեր նուաճումները համեմատած Կորտեցի և նրա հինգհարիւր իսպանացիների նուաճումների հետ. չէ՞ որ նրանք՝ չ'ունենալով պաշար, արագ շոգենաւային հաղորդակցութիւն, որևէ կողմնակի օգնութիւն, իրանց անկատար զէնքերով և պատերազմական պիտոյքներով, որ իրանց մէջքերի վրայ էին կրում, նուաճեցին երկու ընդարձակ քա-

դարձակութեամբ և բազմամարդ կայսրութիւններ: Շատ կարելի է, որ Մեքսիկայի և Պերուի նուաճումը խաղանայցիների ձեռքով և Հարաւային-Աֆրիկայի մեր նուաճումը վերջիվերջոյ որոշ չափով առաջագլխական քայլեր են և մտեցնում են ամբողջ մարդկութիւնը ճշմարիտ քաղաքակրթութեանն և ապագայ երջանկութեանը: Բայց եթէ այդպէս էլ է, մենք եղել ենք և այսօր էլ մնում ենք միայն անդրաակից գործօններ այդ մեծ, որպէս բանաստեղծն է ասում, «հետուոր, առաւուածային իրողութեան, որին ձգտում է ամենը, ինչ որ կեանք է վայելում»: Երբէք մենք զիտակցորէն չենք զիմել այդ ապագային: Մեր նպատակները մեծ մասամբ եղել են շահագլխական, հասելք, և եթէ վերջիվերջոյ ամեն ինչ լաւ կը կարգաւորուի,—մի բան որ հազիւ թէ կատարուի է,—մեր զերը այդ գործում աշխուսմանայնիւ միշտ արժանի կը լինի ամենախիստ դատաւարութեան:

Անգլիացիների վերաբերմունքը դէպի նուաճում ազգերը մի տարօրինակ խառնուրդ է ներկայացնում բարիի և չարի, աջողութիւնների և սխալների, և այս երեւոյթը, իմ կարծիքով, առաջ է դալիս նրանից, որ նոյնիսկ անկեղծ ցանկանալով բարի գործել և արդարութեամբ կառավարել, մեր կառավարութիւնը, ենթարկուելով ազգեցիկ շրջաններին, գրեթէ միշտ հարկադրուած է լինում արդիւնաւոր պաշտօններ ստեղծել մեր ազնաւականութեան ոչ հարուստ անդամների համար և ապրանքներ վաճառելու նոր շուկաներ գտնել մեր գործարանատէրերի և առեւտրականների ազգեցիկ դասի համար: Այստեղից են առաջ դալիս այն սարսափելի հարկերը, որոնց տակ հեծում է Հնդկաստանի տեղական ազգաբնակչութիւնը. այստեղից է՝ օփիոնի մենապաճառութիւնը և աղի հարկը, այստեղից է՝ մեր շարունակ հրաժարուելը այն խոստումների կատարելուց, որ անգլիացիներս տուել ենք հնդկական կայսրութիւնը հիմնելիս,—մենք խոստանում էինք տեղացիներին հետզհետէ աւելի և աւելի մեծ բաժին յատկացնել իրանց երկրի կառավարութեան գործի մէջ և կառավարել Հնդկաստանը՝ բացառապէս աչքի առաջ ունենալով տեղացիների շահերը:

Վերոյիշեալ դատակարգների թելադրութեամբ մեր կառավարութիւնը շարունակ կռիւներ է մղում սահմանակից երկիրներում և աւելի ու աւելի ընդարձակում է կայսրութեան սահմանները, նոր և նոր ծանրութիւններ բարձնելով անգլիական ժողովրդի ուսերին: Բայց մեր մեծագոյն սխալները պիտի համարենք այն, որ հարկերի ենք ենթարկել չունեւոր և մանր հողատէրերին և հարկերը պահանջում ենք վճարել փողով ու ու-

բոշ ժամանակամիջոցներում, այնուհետև՝ որ Հնդկաստանում մտցրել ենք և խստութեամբ գործադրում ենք հողատիրութեան վերաբերեալ մեր օրէնքները, այն է՝ փոխառութիւնների, գրաւների, պարտքի վճարման ժամանակների մեր օրէնքները, որոնք բոլորովին չեն համապատասխանում ժողովրդի սովորութիւններին և պայմաններին և միայն չափազանց նեղում են ժողովրդին, նպաստելով բազմաթիւ փոքրիկ կալուածների անցնելուն մանր սեփականատէրերի ձեռքից՝ կեղեքիչ վաշխառուների ձեռքը: Այսպիսի հանգամանքների մէջ գիւղացիներն աւելի և աւելի աղքատանում են, նրանցից հազարաւորները դադարում են սեփականատէր լինելուց և դառնում են իրանց ազարակների կապաւորուներ, անթիւ անհամարները նրանցից ընկնում են ցեցավաւորուներ, անթիւ անհամարները նրանցից ընկնում են ցեցավաշխառուների սուր ճանկերը և քարշ են գալիս դարհուրելի չքաւորութեան մէջ: Այս զանազան պատճառների շնորհիւ պարբերական սովերը իսկ-որ սարսափելի ծաւալ են ստանում և նախատինք են մեր կառավարութեան համար *): Հնդկաստանի ժողովուրդը աշխատասէր, համբերող և չափազանց խնայող է. հողն ու կլիման այնտեղ այնպէս են, որ առատ հունձ, հետեապէս՝ առատ սնունդ ապահովելու համար հարկաւոր է միայն, որ բաւականաչափ ջուր լինի արտերը ոռոգելու համար և հողագործը վստահութիւն ունենայ, թէ հողը հաստատ իրան է պատկանում: Դրամատէրերի և առևտրականների սիրտը շահելու համար կառուցել ենք այնտեղ բազմաթիւ մեծագին երկաթուղիներ, շոպլել ենք այդ երկաթուղիների և սահմանազլխի կռիւների վրայ մի այնպիսի խոշոր գումար, որը բոլորովին բաւական էր ամեն տեղ՝ ուր հարկն էր՝ առուներ անցկացնելու և այդպիսով աղբաւակութիւնը պարբերական սովից փրկելու:

*) Այս բոլոր փաստերը, որպէս և Հնդկաստանի տմբողջ ազգաբնակչութեան երեք շորբորդականը կազմող հողագործների—ուպիների անգուլթ և տնոգորմ կեղեքումը, որ առաջ է եկել նրանից, որ հողային հատկը ամեն տեղ վեր է ածուկ անխիղճ կերպով հաւաքումը դրամական տուրքի (այդ տուրքը նոյնչափ չափազանց մեծ է և դժուար վճարելի, որչափ անշափ մեծ է Իրան-գիւնի և Լեւանային Չոտլանդիայի խոշոր կալուածատէրերի պահանջած տուրքը)—այս բոլոր փաստերը, ասում ենք, վաղուց արդէն յայտնի են, և Հնդկաստանի հմուտ կառավարիչներից շատերը բազմիցս մատնացոյց են արել, որ գրանք են բոլոր հնդկական (և էլ բոլոր իրանական) սովերի հիմնական պատճառները: Նորերս այս փաստերը նորից նկարագրել է զարմանալի պարզութեամբ սէր Վիլլիամ Վեդդերբուրնը, որը իրրեւ զաւառական դատուոր՝ մօտիկից ծանօթ է Հնդկաստանի դրութեանը, իր մտնաւորեալական հետազոտութիւնների նիւթ է դարձրել այդ դրութիւնը և այս հարցի մէջ համարում է ամենաառաջնակարգ հեղինակութիւններից մէկը:

կելու համար Այս փաստը մի այնպիսի յանցանք է կառավարութեան կողմից, որ կարող է միմեկեկ նրա բոլոր բարեբաւութիւնները:

Լաւ կառավարութեան անփոփոխիկ և անպայման նշանը ոչ թէ կայսրութեան սահմանների ընդարձակուելն է, կամ պետական արգիւնքների շտառնալն է, կամ առևտրի զարգանալն է, այլ միմիայն ամբողջ ազգայնականութեան բարօրութիւնն ու զոհութիւնը: Մէկ փորձեցէք այս չափով չափել կառավարութեան մեր եղանակը, և հազիւ թէ արժանի լինենք լաւ կառավարիչներ կոչուելու: Հնդկաստանում—անզուար աղտոտութիւններ կամ խտութիւններ, պարբերական սով և ժանախառնութիւն, Իրլանդիայում,—զժգոհութիւն, մշտական չքաւորութիւն ու աղքատութիւն, նոյն աւելի կամ պակաս խիստ սովածութիւնն ու ազգայնականութեան նուազումը—այս ամենը իհարկէ պիտի դասուի տասնեկններորդ դարի ամենապակաս թերութիւնների շարքը:

«Լսեցէք ուրեմն դուք, սենատորներ. լսեցէք այս բարձրագոյն ճշմարտութիւնը. ով որ թոյլ է տալիս հալածանք և ճնշում, ինքն էլ մեղսակից է»:

Վերջնական եզրակացութիւններ

Այժմ կարող ենք տասնեկններորդ դարի առաջագիմութեան և ետադիմութեան ընդհանուր գումարը հանել և որոշ չափով հաշիւ տալ մեզ, թէ ինչ դատաւիճիկ կը կարգայ մեր գլխին ապագան: Տեսանք, որ այս հարիւրամիակը աչքի է ընկնում բացառիկ և բոլորովին չը լսուած առաջագիմութեամբ՝ տիեզերքի և նրա մէջ գործող բարդ ոյժերի գիտութիւնների մէջ: Տեսանք նոյնպէս, որ այս դարը աչքի է ընկնում այդ գիտութիւնների գործադրութեամբ բաղմամբիւ նպատակներով, գործադրութեամբ, որը, համապատասխան կերպով ուղղուած լինելով, պիտի կարողանար զոհացընել ամեն մարդու բոլոր պէտքերը, մտցնել ամեն մարդու կեանքի մէջ յարմարութիւն, ուրախութիւն և վեհագոյն հոգեկան զարգացում և սաստիկ բարձրացնել մարդկային բարօրութեան ընդհանուր մակերևոյթը: Մարդկային գիտութեան սահմանները այն աստիճան լայնացել են, որ մեր առջև բոլորովին նոր հորիզոններ են բացուած նոյնպիսի շրջաններում, ուր՝ թըւում էր՝ թէ երբէք չի կարողանալ թափանցել մարդկային խելքը, և քանի աւելի ենք սովորում, այնքան աւելի ենք ընդունակ դառնում ըմբռնելու տիեզերքի շարու-

նակ ընդարձակուող տարածութիւնը: Դիտութեան մարդկանց մասին իրաւամբ կարելի է ասել, որ այժմ նրանք աստուածներ են դարձել՝ բարին ու չարը ճանաչող, որովհետեւ նրանք ոչ միայն կարողանում են ծառայեցնել ընտելեան խորհրդաւոր ոյժերը մարդկութեան օգտին, այլև շատ անգամ կարողանում են բանալ՝ մարդկութիւնը մաշող բազմաթիւ չարիքների բուն աղբիւրները, կարողանում են ոչնչացնել ցաւը, երկարացնել կեանքը և անհուն կերպով մեծացնել մարդկային ցեղի ֆիզիկական և հոգեկան վայելքները:

Բայց քանի աւելի է գիտութիւնը բաց անում մեր աչքի առջև մարդկութեան անհուն երջանկութեան հնարաւորութիւնը, այնքան աւելի ստիպուած ենք լինում խոստովանուելու, որ լիովին անընդունակ ենք եղել խելացի կերպով օգտուելու գիտութեան տուած միջոցներից: Ձեռքի տակ ունենալով ամեն ինչ, որպէսզի առանց բացառութեան բոլոր մարդկանց մատակարարենք ամեն անհրաժեշտ պիտոյք, յարմարութիւն և նոյնիսկ փարթամութիւն և միաժամանակ տանք լիակատար հանգիստ ու ժամանակ մտաւոր և գեղարուեստական զուարճութիւններ վայելելու համար, մենք ընդհակառակը՝ այնպէս անաստուած կերպով աղջատել ենք մեր ընկերական, հասարակական տրեստութիւնը, որ տուել ենք բոլորովին աւելորդ, ուստի և կորցնող բնույթի մեղկութիւն ու փարթամութիւն միայն շատ քչերին, մինչդեռ միլիոնաւոր մարդիկ ստիպուած են ամբողջ կեանքում չարչարուել, տանջուել՝ սոսկ առողջ կեանքի համար անհրաժեշտ պիտոյքների պակասութիւնից: Եւ փոխարէն գիտնական մարդկանց հօգի ջանքերը այդ չարիքների դէմ ուղղելու, տեսնում ենք, ինչպէս ամենաառաջադէմ ազգերի կառավարութիւնները զբաժանուած են իրանց ժողովուրդները ոտից մինչև գլուխ և ազգային հարստութեան ահաբիւն մասն ու բոլոր գիտնական կարողութիւնները վատնում են մարդկային կեանքը, սեփականութիւնը ու երջանկութիւնը կործանող միջոցների պատրաստութեան վրայ:

Առողջութեան աղբիւրները լիակատար գիտենալով հանդերձ, մենք թոյլ ենք տալիս և նոյնիսկ հարկադրում ենք մեր ազգաբնակչութեան մեծամասնութեանը ապրել և աշխատել այնպիսի պայմանների մէջ, որոնք խիստ կրճատում են կեանքը, և բացի այդ՝ տեսնում ենք, որ մեր երեխաներից 50,000-ից մինչև 100,000 հոգի մահի են մատնուած մեր դատապարտելի և յանցաւոր անփութութեան շնորհիւ:

Հարստանալու ետևից վայրագ կերպով ընկած՝ մենք ոսկին մարդկային կեանքից թանկ ենք համարում, շատերի հա-

մար կեսնորը այն աստիճան ծանր ենք գործնում, որ խնդրապահութիւնը, խելագարութիւնը և յանցանքները օրէցօր աւելի ու աւելի շատանում են: Չը նայելով որ ունենք աշխատանքը խնայող մեքենաներ, որ մեր կամքին ենք ենթարկել բնութեան սլփերը, գոյութեան կոխն ալժմ աւելի ևս կատաղի է դարձել, քան թէ երբեք տուա՞յ, և տարեցտարի մեր ժողովրդի աւելի ու աւելի մեծ մասն է իջնում աղքատների գերեզմանները:

Երբ ապագայ դարերի լոյսը կը ցրի մեր նիւթակոն առաջադիմութեան հրապոյցները, պատմութիւնը անկասկած կ'տաի, որ մեր գեկավարող շրջանների բարոյական մտկերւոյթը սղորմելիի չափ ստնր էր, և որ մենք անարժան էին տրեւելու այն մեծ և բարերար սլփերին, որ մեր ձեռքն է գրել գիտութիւնը:

Բայց թէև անցնող դարը այդքան բազմաթիւ օրինակներ է տուել մեր ապիկարութեան, նա այնուամենայնիւ տուել է մեզ նաեւ լուսաղօյն ապագայի յոյս: Ըշմարիտ մարդասիրութիւնը, ժամանակակից հասարակական չարիքը ոչնչացնելու հաստատ ջանկութիւնը, հաստատ հաժողմունքը, թէ այդ չարիքը Վարդաւոր է ոչնչացնել և, վերջապէս, անխախտ հաստը գէպի մարդկային բնութիւնը—այս ամենը երբէք չէ զգացուել այնպէս ազգու, այնպէս վառ կերպով և չէ աճել այնպէս արագ, որպէս ներկայումս: Դէպի սոցիալիզմն ընթացող շարժումը, որ նկատուում է վերջին տասը տարիների ընթացքում եւրոպայի և Ամերիկայի բոլոր գլխաւոր երկիրներում, այս բանի ամենալուսապայծառն է: Այս շարժումը գրաւում է որպէս միջին դասակարգի բարձր և աւելի զարգացած մասի մէջ, նոյնպէս և բանւորները շարքերում երիտասարդ սերնդի միտքը: Ժողովուրդը սկսում է հասկանալ հասարակական չարիքների բուն պատճառները, որոնք այժմ միաստում են բոլոր դասակարգերին միատեսակ՝ օրհնութեան փոխարէն անէծք դարձնելով գիտութեան պարզներից շատերը: Եթէ այլևս մի քառորդ դար տեի այս կրթիչ ընթացքը, յաջորդ սերունդը միտածամանակ և՛ ոյժ, և՛ գիտութիւն կ'ունենայ անհրաժեշտ բարենորոգութիւնների ձեռնամուխ լինելու համար:

Այժմ ընկած ենք բարենպաստ հոսանքի մէջ: Ունենք մեծ բանաստեղծներ, մեծ գրողներ, մեծ մտածողներ, որոնք սովորեցընում և առաջնորդում են մեզ. ունենք օրէցօր ստուարացող խումբ նախանձախնդիր աշխատաւորների, որոնք տոկունութեամբ լոյս են տարածում և լաւազոյն օրերի մօտենալուն են անձնազոհ ծառայում: Եւ եթէ Ներկայ Դարը ակնհայտ է եղել՝ մարդկային պատմութեան մէջ բոլորովին չը տեսնուած նիւ-

թական և մտաւոր առաջադիմութեանը, ապագայ դարը լիովին քաղկու է այդ առաջադիմութեան հասունացած պտուղները, բարձրացնելով մարդկային բարոյական և հասարակական կեանքը նոյնչափ նոր, նոյնչափ մեծ և նոյնչափ առաջ չը լսուած բարձրութեան վրայ: Ապագայի այդ առաջադիմութեան մասին է, որ մարդարէսնում է Լիւիս Մորրիսը իր մի կրակոտ ոտանաւորի մէջ, որով և յարմար եմ դատում վերջացնել իմ աշխատութիւնը.

Կը գայ օրը, երբ այս կըուի, հեծեծանքի ժըխորից Բարձր ու ազատ եղբայրութիւն կը բարձրանայ փառաւոր. երբ կը ջընջուին նեղ, եսական ձգգտումները սըրտերից, Ու կը լինի մի նպատակ—երջանկութիւնն ընդհանուր: Կը գայ օրը, երբ աշխարհքում, ինչպէս Յիսուս ցանկացաւ, Մարդը կըլինի մարդու համար քընքոյշ եղբայր սըտացաւ:

Կըգայ օրը, եղբայրութիւնն երբ կը լինի զօրաւոր, Քան թէ փոքրիկ այս կապերը, որ աշխարհքն են բաժանում. երբ կըլըռեն թնդանօթներն ու փողերը մեծագոռ, Կ'իջնի դրօշն ու կը մընայ սուրը իրեն պատեանում. երբ որ կը'նկնեն պատնէշները լեզուների, կըրօնի, Ու կըձուլուին մարդիկ իրար—մի մարդկութիւն կը լինի:

